

**ПРЕДПРИЕМАЧЪТ НА БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ
ПРЕЗ ИЗПИТАНИЕТО НА ФАЛИТА**

Иван РУСЕВ

Received: 11.07.2021

Available online: 1.12.2021

***Abstract:** The article presents an analysis of bankruptcy as an important event of the market relations during the Bulgarian National Revival period. The problems arising around bankruptcies are the main motives for the creation of modern commercial law. The many bankruptcies in Europe in the early 19th century caused by the wars and the crises necessitated the codification of the commercial law. Then the French ‘Code de commerce’ appeared, promulgated in 1807. The first commercial laws of most countries in Europe and the world were created on the model of the French ‘Code’. The Ottoman Commercial Law, promulgated in 1850, was also created on the basis of French ‘Code de commerce’. Most of its content is aimed at bankruptcies.*

The article presents data on bankruptcies of Bulgarian merchants and companies in the 1850s, 1860s, and 1870s – how, when, and for what reasons they happen. Bankruptcies of some of the rich and well-known Bulgarian companies are also presented. At the end of the article the following main conclusions are made: 1/ On the Bulgarian market, as part of the Ottoman market, the bankruptcy was documented only in the third quarter of the 19th century, i.e. after the promulgation of the Ottoman Commercial Law. 2/ Most bankruptcies are caused by the general economic situation in the region and in Europe – the crises in the 1850s, 1860s, and 1870s, uncollected debts from traders and companies, bankruptcies of partners. The reason for the bankruptcies is also the poorly kept commercial documentation of the traders and the companies. 3/ There are also intentional bankruptcies („cunning bankruptcies” as defined by the Ottoman Commercial Law), but the data about them are incomplete and doubtful, as the real situation in most cases remains hidden from the authorities and the commercial courts. 4/ Bankruptcies directly concern the main professional and moral categories, assessed as important during the era – the honesty, locality, reputation, self-consciousness of the commercial class. A larger study is needed to show in which direction these categories are developing in the process of formation of the Bulgarian economic culture after 1878.

Key words: Bulgarian National Revival Period, bankruptcy, commercial courts, entrepreneur, entrepreneurship, economic culture, commercial reputation

JEL: N43, N73, N93

I. Въведение

Фалитът е явление, което съществува откакто съществуват модерната търговия и модерната стопанска дейност и свързаният с тях пазар. Много са предприемачите, които минават през изпитанието на фалита, но сред тях има едно знаково име, което няма как да бъде подминато без внимание в началото на настоящия текст – Даниел Дефо (около 1660–1731). Едва ли има човек, който да не знае името на писателя, написал един от най-популярните романи „Приключенията на Робинзон Крузо”, преведен на почти всички езици в света, но не са много тези, които познават личната история на Дефо като търговец и като автор на изключително оригинално ръководство по търговия и счетоводство, издадено през 1726 г. под заглавие: „Вещият английски търговец...” (Defoe, 1726). Типичен представител на Просвещението, Даниел Дефо не се „затваря” в една област, а пробва поне няколко (изявява се и на журналистическото поприще, дори е сочен за един от основоположниците на журналистиката на Острова) и особено дълго време се посвещава на предприемачеството – възхищава се на търговията и я практикува години наред, захваща се с внос и износ на вино, прави фабрика за чорапи, а по-късно и тухларна. Два пъти обаче Дефо фалира, което (в съчетание с безспорния писателски талант) му дава основателното самочувствие, че може и трябва да сподели с читателите своя злосластен опит. И така в края на авантюристичния му живот се появява „Вещият английски търговец...” – творба, която представя множество подробности за чиракуването (т.е. за усвояването на модерната търговия); за банкрута и неговите причини; за начина, по който трябва да се води счетоводството; за видовете счетоводни книги; изобилстват полезните съвети към заелите се с морска търговия и т.н. Ръководството е написано във весел и шеговит стил, което го отличава от другите подобни издания през епохата (Stevelinck, 1970, pp. 144-145). Според изследователите, Даниел Дефо е първият английски автор, който в своята творба „Вещият английски търговец...” описва и анализира най-детайлно условията на търговската дейност вместо да се задоволява, както правят много други преди и след него, само с привиждане на суховати правила (Нооск, 1986).

Възникващите около фалитите проблеми са сред основните мотиви на нуждата от създаване на модерно търговско право. Добре известно е, че негова родина е Франция, където до 1715 г. фалитите се разглеждат от парламента (висшето съдебно учреждение в страната до Революцията от 1789 г.), а след това преминават в компетенцията на „съдиите-консули”, които към средата на XVIII в. вече

правораздават по всички въпроси, касаещи търговията и търговците (Hoock, 1989, pp. 1481-1482). Фалитите стават все по-голям проблем (френски, но и европейски), когато множеството войни в начало на XIX в. водят до сериозна икономическа криза, а старите търговски ордонанси от края на XVII в. (основно „Код Савари“) не са в състояние да решат конфликтите, породени от фалитите. Като държавник, разбиращ отговорността на ситуацията, Наполеон Бонапарт лично оглавява последните четири заседания на Държавния съвет, който довършва и на 15 септември 1807 г. обнародва първия модерен търговски закон, станал известен като „Код дьо комерс“ (Szramkiewicz & Bouineau, 1992, p. 334). Законът се състои от 648 члена, разпределени в 4 основни книги, една от които е посветена на несъстоятелността и търговските съдилища. Френският „Код дьо комерс“ има изключително голямо влияние в Европа и света през първата половина на XIX в., много от държавите по онова време го реципират и ползват като основен източник на своите първи модерни търговски закони. Това влияние достига и до Балканите, то ясно се откроява в търговските закони на Гърция (1835 г.), Османската империя (1850 г.), Сърбия (1860 г.), Румъния (1887 г.). Посредством Османския търговски закон още през третата четвърт на XIX в. знанията и практиките на модерното френско търговско законодателство, в това число и тези, свързани с несъстоятелността, достигат и до българския търговец (Roussev, 2015, pp. 104-105, 332-343).

В своята първоначална редакция Османският търговски закон се състои от 315 члена в две части и е почти буквален превод на първата и третата глава на френския „Код дьо комерс“ от 1807 г. (Arnaudov, 1871, pp. 126-197). Част втора е изцяло посветена на изпадането в несъстоятелност и на банкрута – от чл. 147 до чл. 315 вкл. (Arnaudov, 1871, pp. 152-197), т.е. тя обхваща по-голямата част от Закона като съдържа общо 169 члена. Най-подробно са изяснени условията и обстоятелствата, при които се изпада в несъстоятелност, последвалите действия от това, назначаването от търговския съд на „деловодител“ („juge-commissaire“) и неговата дейност, определянето на синдици и какво правят те, правата и възможностите пред кредиторите („заемодавците“) на изпадналия в несъстоятелност, как може да се стигне до споразумение („за спогажданието“), що е „проста“ („нешастна“) и що е „лукава“ несъстоятелност (банкрутство), какви злодеяния и престъпления могат да се направят в условията на несъстоятелност от трети лица и от „несъстоятелния“ длъжник и т.н. Така например, чл. 292 от Закона гласи следното: „Обявява са за лукав банкрутин и са наказва на означените в Наказателния Закон наказания против крадците, секий изпаднал в несъстоятелност търговец, който би скрил книгите си, покрил, или преправил част от действителния си имот, или който в документите си, било чрез званични документи, било чрез издадени и подписани от него задължителни записки, било чрез равнометката си,

лукаво представи себе си дължен за количества, които не дължи” (Arnaudov, 1871, pp. 191-192). А чл. 313 е категоричен: „Лукавите банкрути... никак не са възстановяват. Простият банкрутин, който е изпълнил наказанието, за което са е бил осъдил, може да са възстанови” (Arnaudov, 1871, p. 196).

За да стане по-ясна използваната в Закона терминология следва да се отбележи, че „деловодителят” (“juge-commissaire”) всъщност е съдия-изпълнител, това е назначен по конкретния случай служител на търговското съдилище, а синдиките са търговци, занаятчии или манифактуристи, определени от кредиторите с цел да бъдат защитени техните интереси и да бъдат възстановени щетите им, те могат да бъдат сменяни от кредиторите, ако не се справят с възложените им задачи. Именно синдиките трябва да установят дали става дума за „проста” или за „лукава” несъстоятелност, да изчислят имуществото на фалиралния, да съберат неговите средства, дадени на трети лица и в рамките на 15 дни след обявяването на фалита да подготвят доклад до съдия-изпълнителя, в който да изложат всичко това, след което съдия-изпълнителят добавя своя коментар към доклада на синдиките и информира търговското съдилище по случая.

II. Фалитите в българските земи през 50-те – 70-те години на XIX в.

Няма съмнение, фалитите са сравнително често явление в битието на българския предприемач през третата четвърт на XIX в. Научаваме го от архивите на първите търговски съдилища в по-големите градове, от мемоарите, от кратките, но съдържателни публикации в областните официози (главно във в-к „Дунав”), където в изпълнение на Търговския закон се поместват съобщения за фалирални търговци и манифактуристи с цел свеждане на информацията до знанието на техните партньори и кредитори.

Какво показват данните?

Процедурата по несъстоятелност може да стартира по няколко начина. При първия от тях, най-разпространения, фалираният сам обявява това. Така например, на 20 септември 1874 г. търгуващите в Лом съдружници Николачко Йончов и Ангелаки обявяват в местното търговско съдилище своя банкрут. Съдът своевременно определя синдикати и „жуж комисерин” („деловодител”, “juge-commissaire”) и през март 1875 г. е даден срок от 21 дни на тези, които имат несъбрани дългове от двамата търговци „...да докажат и запишат зиманията си”¹. При други случаи фалитът е обявен по искане на един или няколко от кредиторите на фалирания, а в трети – това става, когато местното търговско съдилище се самосезира. Изпадналият в несъстоятелност обикновено понася тежки санкции – запориране и

---

¹ Дунав, X, 960, 30 март 1875.

разпродажба на имуществото, понякога се стига дори до влизане в затвора, като максималният срок за дългове е до 3 месеца. Това подтиква някои от фалиралите дори да търсят спасение чрез бягство. Такива са случаите с Янко Ванков от Свищов, който през 1867 г. „...испадна и побягна”², с бакалина Стоян Петков от Видин през 1873 г.³, с терзията Ванчо Панов – след като през същата 1873 г. Видинският търговски съд обявява „привременното осирмашаване“ на този последния, той бяга от града, а за къщата му се явява купувач, който дава 6500 гроша⁴. Всички тези случаи, а и други подобни, по смисъла на чл. 292 от Османския търговски закон, следва да бъдат определени като „лукаво банкрутство”. Бягството на фалиралите забавя процедурата, но не я спира, тъй като Законът предвижда (а и публикацииите във вестника го показват) те да бъдат осъдени отсъствено и имуществата им да бъдат разпродадени с цел покриване на дълговете.

Както вече стана въпрос, разгласата на фалита се извършва чрез обнародване на известие в официалните вестници; допълнителни методи за разгласа са разлепянето на съобщения пред търговското съдилище и на оживени търговски места (пазари и чаршии), огласяването от викачи и пр. През 60-те – 70-те години на века официозът на Дунавския вилает в-к „Дунав“ публикува десетки известия за фалирали лица от целия вилает, както и важни подробности за всеки един случай. Срещат се всякакви имена и случаи, за чиито фалити (а и за стопанската им дейност въобще) научаваме единствено и само именно от тези публикации: за изпадането в несъстоятелност на манифактуриста Друми от Хаджиоглу Пазарджик (дн. гр. Добрич) през 1867 г.⁵; на калофереца Христо Груев – търговец във Варна през 1869 г.⁶; на манифактуристите Рачо и сина му Атанас от Балчик, които в началото на 1870 г. за втори път изпадат в несъстоятелност⁷; на Димитър Христов Папазоглу от Варна през 1871 г.⁸; на манифактуриста Иванчо Минов от Меджидие през 1873 г.⁹ и много други. Срещат се съобщения и за фалити на поедри, познати и от други исторически източници търговци и фирми като този на търговската фирма „Братя Георгиевич“ от Варна през 1869 г.¹⁰; на братя Бърневи от Ески Джумая (дн. гр. Търговище)¹¹ и др. Споменатите лица и фирми

---

² Дунав, III, 230, 26 ноември 1867.

³ Дунав, IX, 827, 18 ноември 1873.

⁴ Дунав, IX, 769, 25 април 1873.

⁵ Дунав, III, 161, 22 март 1867.

⁶ Дунав, V, 429, 23 ноември 1869.

⁷ Дунав, VI, 456, 8 март 1870.

⁸ Дунав, VII, 556, 7 март 1871.

⁹ Дунав, IX, 766, 15 април 1873.

¹⁰ Дунав, V, 381, 1 юни 1869.

¹¹ Дунав, VII, 622, 27 октомври 1871.

доброволно предават търговските си тефтери (регистри) в съда за доказателство на настъпилата им несъстоятелност. Голяма част от фалитите особено през 1867 г. и в следващите години (ако съдим по множеството публикации във в-к „Дунав“) завършват с т.нар. „конкордатско (конкордатно) споразумение“ – споразумение между фалиралния и неговите кредитори за погасяване на процент от дълга и то разсрочено във времето.

Данни, публикувани от турския изследовател Кенаноглу, ясно показват мащабите и динамиката на делата за несъстоятелност, водени в търговските съдилища в българските земи в периода от март 1869 г. до март 1870 г. (1285 г. по Хиджра). Преобладават процедурите по фалит, обявени по искане на фалиралния – 60,8% от общо 130-е дела за периода; така също преобладават фалитите на физическите лица – 119 (91,5%), а само 11 (8,5%) са на дружества; близо 40% (51 процедури от общо 130-е) завършват с конкордатно споразумение. Съвсем очаквано, най-много дела по несъстоятелност се водят в търговските съдилища на големите градове и административни центрове, на пристанищните центрове: Русе, Варна, Видин, Шумен, Балчик – общо 96 на брой от всичките 130 дела, заведени или приключени в общо 11-е търговски съдилища, включени в тази статистика за периода. Преобладават процедурите за дългове до 50 000 гр. – 41 дела в същите тези съдилища през периода от общо приключени 63 процедури (Kenanoğlu, 2005, pp. 208-209, 212, 215-216; Masheva, 2015, pp. 72-73).

III. Знаковите фалити на епохата

Редно е да се обърне внимание на някои знакови за времето фалити, които привличат силен обществен интерес. И сред тях безспорно попада несъстоятелността на крупния свищовски търговец **Цвятко Радославов** през 1859 г., който е „знаков“ поне по две причини, а именно – поради острата негативна реакция на местната градска общност и поради начина, по който фалиралният излиза от затруднената ситуация. Фактите сочат, че този фалит със сигурност не е умишлен. Той е породен от настъпилата по онова време криза на пазара – местния, османския, европейския, следствие е от неблагоприятно стечение на обстоятелствата, а доколкото има някаква лична вина, то тя е сведена до нередовно водене на търговската документация, до някои рискови сделки в опит да се излезе от трудното положение. Цвятко Радославов вече е натрупал дългове, от които не може да се освободи, а възможностите за предприемане на печеливши стопански инициативи в условията на криза са твърде ограничени. Затова се принуждава да тегли нови кредити от свои стари и верни партньори, от утвърдени на пазара търговци и фирми (Христо Тъпчилещов, „Станчо Арнаудов и син“, клоновете във Виена и Цариград на „Н. Минчоолу & Е. Селвели и дружие“, Йоан Д. х. Бакалоглу в

Букурещ и др.), но и това не го спасява от несъстоятелността. Данните за фалита на Радославов са най-прецизно отразени в касовата му книга за периода 1859–1860 г., което е доказателство за липсата на всякаква злонамереност (Drumeva, 2018, pp. 191-202). Процедурата по несъстоятелността е осъществена изцяло в съгласие с буквата на закона, но и това не спасява Радославов от тежките обвинения и нападки от страна на съгражданите му. Най-краен е местният търговец Димитър Кръстич, който в свое писмо от 22 юли 1859 г. пише следното: „...Срамотни работи! и не стига, че тези [Шишманов и Радославов – б.м. И.Р.] направиха на себе си срам, но даже и на с[в]ишовлиите, щото ще ги е срам вече да ся именуват с[в]ишовлии, и от сега нататък по-добре би предпочели да ся именуват орешенци¹², нежели с[в]ишовци. Но що думаме?“¹³.

Всъщност проблемът с фалита на Цв. Радославов поставя един много важен въпрос – този за високия престиж и репутация на търговеца през Възраждането и за вече изграденото чувство за общностна принадлежност и култура сред търговското съсловие. Не е никак случайно, че обръщението към търговеца в кореспонденцията от епохата, засвидетелствано както в епистоларното документално наследство, така и в първите български издания на писмовници и учебници по словестност задължително се съпътства с епитетите „почтений” и „достопочтений”, а фалитът подкопава този обществен престиж, подронва почтеността и дори злепоставя цялата общност, към която принадлежи фалиралният търговец. Именно в този смисъл трябва да се разтълкува и обясни гневната реакция на Димитър Кръстич по адрес на фалиралите Шишманов и Радославов, чиито бизнеси са основно позиционирани в един и същ град – Свищов.

Случаят „Радославов“ обаче сочи какъв е най-успешният начин за изход от затрудненото положение – начин, практикуван през епохата от по-заможните и предприемчиви български търговци, изпаднали в несъстоятелност. Той е свързан с уменията да се привлекат надеждни поръчители, да се сключи конкордатно споразумение, и най-вече – да се убедят богатите и влиятелни кредитори, че е по-добре да се остави възможност на длъжника да възстанови своята дейност и да се съгласят да получат част от своите кредити, макар и разсрочено във времето, отколкото да загубят всичко. Такъв е благоприятният изход от фалита за Цвятко Радославов (Drumeva, 2018, pp. 199-202; Masheva, 2015, pp. 69-70), по подобен път минават и други предприемчиви и неспиращи се пред бариери търговци като габровеца Христо Ст. Арнаудов например, а в ролята на кредитори най-често са

---

¹² Село Ореш е съседно на Свищов.

¹³ НБКМ - БИА, II В 5063.

най-богатите български търговци през епохата – Христо П. Тъпчилещов, братята Евлогий и Христо Георгиеви, братя Гешови и др.

Габровската търговска фирма „Станчо Арнаудов и син”, създадена през 1852 г. от Станчо и сина му Христо Ст. Арнаудов с цел търговия, наемане събирането на държавни данъци, сарафлък и преводи на пари (Roussev, 2015, pp. 433-439) фалира дванадесет години по-късно, през 1864 г., след активно присъствие на пазара, местния и европейския. За съдружниците ефектът от несъстоятелността е с много тежки последици. Вече на стари години, бащата Станчо не успява да преживее позора и умира. Спомените на съвременник на събитието описват как Христо успява да избегне затвора, респективно как търговецът от онова време в Османската империя би могъл да се спаси, изпадайки в подобна затруднена ситуация. „Христо Арнаудов е приятел на Великия везир Али паша, поради фалитят, който той Арнаудов направи преди 4–5 години пред това дело на сума от 65 хиляди лири в Цариград и който този последния го избави от затвора с големи рушвети, защото това банкрутство беше от рода на лукаво умишлените, но и у него нищо не остана, защото ги пръсна по турските големци” – пише габровецът Димитър Денчев Видинлиев, участник в делото за наследството на Николай Априлов. Според Видинлиев след фалита Христо Арнаудов остава в Цариград и работи като адвокат, явно добре осъзнал все по-голямата нужда от модерна правна култура дори в ориенталската действителност (Shkodreva, 1990, pp. 376, 379).

Без съмнение фалитът на фирмата „Станчо Арнаудов и син” е факт, но дали е „от рода на лукаво умишлените”, както твърди Димитър Видинлиев, това може да се подложи на съмнение, тъй като и до този случай водят сходни с фалита на Цвятко Радославов обстоятелства – натрупани дългове, от които фирмата не може да се освободи, а и фалит на основен партньор във Виена, който повлича и „Станчо Арнаудов и син”. Става дума за търговската къща „Братя Гешови–Райнов” („Гешоглу & Райнов”), която в началото на 60-те години държи открит кредит в размер на 600 турски лири в полза на габровската фирма (Tsonchev, 1929, p. 391; Stefanova, 1987, p. 95). Междувременно обаче „Гешоглу & Райнов” фалира и това води до несъстоятелността на Арнаудови. Разширяващият се балкански пазар по посока на Европа и света има и негативни последици.

Думите на Димитър Денчев Видинлиев едва ли са съвсем обективни и трябва да бъдат приети резервирано, защото са налични достатъчно доказателства за това, че със своето модерно стопанско поведение Христо Ст. Арнаудов поляризира консервативното габровско общество. Статия от 26 септември 1864 г. във в-к „Турция” не скрива радостта на автора от фалита на дружеството и напада съдружниците и партньорите им, представени като „габровските чорбаджии и техните мекерета”, без да отрича обаче и постигнатото от фирмата „...защото тя не само цъфтеше и

напредваше към предназначаната цел, но още подкрепяше веществено и нравствено сички общополезни предприятия съобразно с духа на нашата епоха, противно на известния дух на някои тукашни чорбаджии”¹⁴.

Нападки от габровци по адрес на Христо Ст. Арнаудов не липсват и преди фалита. Обвиняван е, че за да се покаже като „тежък търговец” той наема във фирмата писар (счетоводител) и прави излишни разходи. В писмо с дата 9 август 1859 г. на Христодул Костович, учител по гръцки език в Габрово, четем следното по адрес на Христо Ст. Арнаудов: „...Зел е писец, защо му е? Какви дяволе ще пише? Само да плаща 7 хиляде гроша хак [заплата], и четири тури за други харчове, така прави Арнаудов да ся покаже тежак търговец, струва му ся че хората не видят каква търговия върти”¹⁵. От дистанцията на времето можем да твърдим, че тези обвинения нямат основания, тъй като по-мощната търговска дейност, към която се е насочила фирмата, налага нуждата от подобен тип модерно търговско поведение, включващо и ползване на професионални счетоводни услуги.

Още едно българско търговско дружество, числящо се към едрите през третата четвърт на XIX в., изпитва тежестите на фалита – търновската фирма „**Н. Минчоолу & Е. Селвели и дружие**”. Само няколко години след като през 1860–1861 г. тя достига своя най-голям разцвет с капитал от 1 153 960 гроша и с чиста печалба в размер на 743 960 гроша и след като се налага като лидер на вътрешния пазар в българските земи между Стара планина и р. Дунав, фирмата изпада в несъстоятелност. Причините са добре познатите: несъбрани кредити и лошо стопанисване на стоки и на пари от страна на съдружниците, главно от Иванчо Радювич-Търновлията. Към края на 1864 г. и началото на 1865 г. дружеството напълно се разпада, а съдружниците изтеглят дяловия си капитал. През 1865–1866 г. търговските представителства на „Н. Минчоолу & Е. Селвели и дружие” все още съществуват, но за кратко и като самостоятелни фирми (Roussev, 2015, pp. 420-423).

За крайно обтегнатите отношения между членовете на дружеството свидетелства документ от 2 (14 по н.ст.) декември 1865 г., написан и подписан във Виена от Евстати хаджи Николов Селвели (Селвили). За да покрие просрочен дълг на магазина на фирмата в австрийската столица, който е трябвало да бъде платен с вече събрани фирмени средства от другия основен съдружник хаджи Никола хаджи Димов Минчоолу чрез Иванчо Радювич, Евстати Селвели се вижда принуден да продаде всичкото си имущество в Търново и във Виена на своята съпруга за 3000 флорина и с тази сума покрива дълговете на фирмата. От същия документ става видно още, че отношенията между съдружниците са станали само

---

¹⁴ Турция, 26 септ. 1864 г.

¹⁵ Регионален исторически музей – Габрово, инв. № 2 433 – Писмо на Хр. Костович до Андрея Хесапчиев от 9 август 1859 г.

официални и към тази дата те си кореспондират не лично и директно, а посредством цариградския търговец Никола П. Тъпчилещов¹⁶.

Търговецът **Рали х. П. Мавриди** (1807–1879), родом от Шумен, но практикувал търговска дейност главно в Цариград и във Варна, също изпада в несъстоятелност, даже на два пъти. Първият път е през 1850–1851 г., когато според съвременника Сава Доброплодни Рали Мавриди претърпява търговски фалит в османската столица и по тази причина я напуска, а вторият се случва в края на неговата търговска и обществена активност, настъпила към 1876 г., когато той е вече трайно отседнал във Варна. Рали Мавриди е изключително предприемчива личност, не се страхува да се захване дори с рискована търговия на далечни разстояния, ако има шанс тя да донесе печалба, привличат го модерните стопански инициативи, опитва се да ги реализира. През 1850 г. инициира създаването на акционерно дружество „България“, което да търгува с лой и масло и да се занимава с обмен на валута (сарафство) в Цариград, но записва само около една трета от необходимите акционери и не успява да го учреди. Подобно на по-горе споменатите търговци обаче и на Рали му се налага често да разчита на благосклонното отношение на своите кредитори (главно на братя Тъпчилещови), за да отлага във времето едно или друго плащане. А дълговете на Р. Мавриди се трупат и по една друга съществена причина – неговата отдаденост на просветата, на множество родолюбиви начинания през епохата. Той е главен настоятел и „морална опора“ на първото българско списание „Любословие“, издавано от Константин Г. Фотинев още през 40-те години на XIX в.; самият Мавриди инициира писането, превеждането и издаването на книги; във Варна е сред създателите на българската община и сред инициаторите за откриването на първото българско училище в града. А това са все дейности, за които са необходими немалко финансови средства, много често отделяни лично от търговеца. Сава Доброплодни е поканен за учител във Варненското българско училище и самият той си припомня, че пристига в пристанищния град с получена предплата от 50 турски лири, дадена от Рали Мавриди. Мавриди е не само един от основните дарители на училището, но и организатор на акции за събирането на така необходимите допълнителни средства, каквато е разиграната през 1867–1869 г. лотария с 3000 билета сред най-видните по онова време българи. Очевидно неговата предприемчивост еднакво добре се изявява както в стопанската, така и в просветната сфера и поетите финансови ангажименти в полза на просветата и образованието – нещо, което Рали

---

¹⁶ Държавен архив – В. Търново, Ф. 82К, оп. 1, а.е. 77, л. 9. Информацията за този документ и неговият превод от гръцки дължа на д-р Веселин Горанчев, за което му благодаря!

Мавриди прави напълно осъзнато и убедено, са още една основателна причина, довела до изпадането в несъстоятелност (Toney, 2001).

И още една интересна личност, останала в историята на Българското възрождане със своето просветно отношение към стопанската дейност, минава през фалита. Става въпрос за **д-р Иван Богоров** (1818–1892). Богоров впечатлява с публикациите си по икономически теми, в частност по въпросите на търговската модерност, на търговското дружество, на модерното счетоводство и т.н. Той се изявява и на други поприща – журналист, публицист, преводач, предприемач. През 1849 г. прави и издава в печатницата на „Цариградски вестник“ първия превод на български език на популярния роман на Даниел Дефо под заглавие: „Чюдесиите на Робенсина Крусо“ и по ирония на съдбата впоследствие споделя участта на Дефо, стигайки до фалита след поредица от смели стопански начинания. В началото на 70-те години на XIX в. Иван Богоров е във Виена, където се занимава със съставянето на речници, но паралелно с това се пробва и в спекулациите с ценни книжа на Виенската борса. Започва да печели, впоследствие обаче залага цялото си богатство и по време на кризата през 1873 г. губи всичко. Остава му само един златен часовник, продава го и с парите си купува билет, за да се прибере до Цариград. Ето какво пише самият той за този преломен период от своя живот: „Там дето търсях разковничето в издаване книги, съгледах, че може някои да го намери по-лесно в борсата, та са опитах няколко време и за такова вършене, дето моето земанье-даване напреднуваше и ми обричаше отгоре за малко време да са придобие голямо богатство, заради това сичко що имах, вложих го за купи-продай сговор. Нъ и тука оричницата ми са подигра, та в станалиа кризис през 1873 г. загина сичко, освен един златен часовник, от когото зех пътни разноски и потеглих право за в Цариград“ (Bogorov, 1970, p. 36). Очевидно като типични представители на Просвещението, на просветното отношение към стопанската дейност, в частност към предприемачеството, и Дефо, и Богоров са блестящи теоретици, но не дотам добри практики. И двамата преминават през фалита в търговските си начинания, поради което са така убедителни в писането и в указанията как трябва да се подхожда най-правилно, ако човек иска да е успешен предприемач (Roussev, 2015, pp. 367-374).

IV. Заключение думи. Фалитът и неговите стопански и социални измерения през епохата

Изложеното дотук дава основание за някои обобщения и изводи по темата.

1/ Като явление, произтичащо и свързано с модерните пазарни отношения, фалитът засяга и българския предприемач през Възраждането. Макар със сигурност да съществува по-рано, той става документално видим и открийм едва през

третата четвърт на XIX в., тогава, когато влиза в сила Османският търговски закон и въведените в действие по негова сила институти, главно търговските съдилища и несъстоятелността. Сведения за изпадане във фалит на българи предприемачи по онова време се появяват на страниците на официозите (в-к „Дунав”), в мемоарите, в търговските регистри и кореспонденция.

2/ Повечето фалити са провокирани от общата стопанска ситуация – кризите през 50-те – 70-те години на XIX в., несъбрани дългове от търговци и фирми, фалирали и неиздължили се партньори. Като косвена причина за някои фалити може да се посочи недоброто водене на търговската документация – регистрите (тефтерите), кореспонденцията, полиците, а и предоверяването на съдружници и контрагенти без така необходимото документиране и подсигуряване на сделките – т.е. все „болести” на началното изграждане на модерната търговска (в по-широк смисъл стопанска) култура – явление, което без съмнение е факт, но което те първа се случва в български условия именно през възрожденската епоха.

3/ Умишлената несъстоятелност („лукавото банкрутство”) също е позната на българския предприемач още през Възраждането, но по смисъла на закона в тази категория попадат и могат да бъдат доказани главно случаите, когато фалираният търговец, занаятчия или манифактурист откаже доброволно да предаде своята документация или избяга от населеното място. Наличните извори ни насочват към извода, че умишлената несъстоятелност се свързва най-вече с дребните предприемачи като по-горе споменатия Янко Ванков, побягнал от Свищов след като изпаднал във фалит или бакалина Стоян Петков и терзията Ванчо Панов от съседния Видин, споделили същата участ. Подобно заключение обаче би било невярно, защото едрите търговци имат други прийоми (а не бягството) за изход от трудната ситуация – законово установени каквито са конкордатните споразумения или незаконови, каквито са подкупите. Цитираните примери дават потвърждение за ползването и на едните, и на другите (доколкото корупцията би могла да се предполага, а не да бъде категорично доказана). Уви, очевидно и тогава, и сега ситуацията остава сходна, а и продължава да е валидна трайно залегналата в народното ни мислене „максима”, че законът не е един и същ за всички. Не може и не трябва да се отхвърли хипотезата за наличието още в годините до Освобождението (1878 г.) на случаи на умишлено изпадане в несъстоятелност с цел да не се изплатят определени дългове, но от изворите е видно, че подобно на корупцията, такива случаи са трудно доказуеми.

4/ Както вече стана ясно, фалитите пряко касаят основни професионални, а и морални категории, оценявани като важни още от съвременниците на епохата – почтеността, репутацията, общностното самосъзнание на търговското съсловие, към което през Възраждането са налични високи обществени очаквания. В

каква посока се развиват тези категории в процеса на формирането на българската икономическа култура след 1878 г. може да отговори едно по-обхватно изследване, още повече, че някои основни хипотези в тази връзка неотдавна бяха ясно формулирани и публикувани в научната периодика (Penchev, 2020).

REFERENCES:

Arnaudov, H (ed.), 1871, *A Complete Collection of State Laws, Regulations, Precepts and Supreme Orders of the Ottoman Empire*, Tsarigrad: Edited by Hristo S. Arnaudov. [Арнаудов, Х (съст.), 1871, *Пълно събрание Държавните Закони, Устави, Наставления и Високи Заповеди на Османската империя*, Цариград: Издаватъ са отъ Христа С. Арнаудова].

Bogorov, I 1970, *For national conscience, good present and native speech. Selected works*. G. Borshukov (ed.), Plovdiv: Hristo G. Danov. [Богоров, И 1970, *За народна сваят, добро поминуване и родна реч. Избрани произведения*. Редактор и съставител проф. Г. Боршуков, Пловдив: Христо Г. Данов].

Defoe, D 1726, *The complete English Tradesman, in familiar letters; directing him in all the several parts and progressions of trade... Calculated for the instruction of our inland tradesmen, and especially of young beginners*, London: Charles Rivington.

Drumeva, M 2018, 'The economic development of Svishtov and the activities of the trade companies of Tsvyatko Radoslavov during the National Revival', PhD Thesis, University of National and World Economy, Sofia: UNSS. [Друмева, М 2018, „Стопанското развитие на Свищов и дейността на търговските фирми на Цвятко Радославов през Възраждането”, Дисертация за присъждане на образователна и научна степен „доктор“, София: УНСС].

Hoock, J 1986, 'Pratiques marchandes et catégories de l'échange: à propos des formes de représentation de l'économie commerciale en France aux 17e et 18e siècles', in: Fagiani, F., G. Valera, eds. *Categorie de reale et storiografia*, Milan: F. Angeli, pp. 263-288.

Hoock, J 1989, 'Dimensions analytiques et herméneutiques d'une histoire historique du droit', *Annales ESC*, no. 6 (novembre-décembre 1989), pp. 1479-1490.

Kenanoğlu, M 2005, *Ottoman Commercial Law*, Istanbul: Lotus. [Kenanoğlu, M 2005, *Osmanlı Ticaret Hukuku*, İstanbul: Lotus].

Masheva, I 2015, 'The Bulgarian traders and the law regulation of commercial and financial relations in the Ottoman Empire from the 1840th to the 1870th', PhD Thesis, Sofia University 'St. Kliment Ohridski', Sofia. [Машева, И 2015, „Българските търговци и правната регулация на търговско-финансовите отношения в Османската империя (40-те – 70-те години на XIX в.)”, Дисертация за присъждане на образователна и научна степен „доктор“, София: СУ „Св. Климент

Охридски“].

Penchev, P 2020, 'The importance of being honest. On the history of Bulgarian Economic culture 1879–1944', *History*, vol. 28, no. 5, pp. 465-479. [Пенчев, П 2020, „Колко е важно да бъдеш честен. Към историята на българската икономическа култура 1879–1944 г.“, *История*, г. 28, № 5, с. 465-479].

Roussev, I 2015, *The commercial modernity of the Bulgarian revival as a culture and practice. Research and sources*, Veliko Turnovo: Rovita. [Русев, И 2015, *Търговската модерност на Българското възраждане като култура и практика. Изследване и извори*, Велико Търново: Ровита].

Shkodreva, M-T 1990, 'Gabrovo in the memories of Dimitar Dentchev Vidinliev', *Izvestia na Darzhavnite arhivi*, vol. 59. [Шкодрева, М-Т 1990, „Габрово в спомените на Димитър Денчев Видинлиев“, *Известия на Държавните архиви*, бр. 59].

Stefanova, M-T 1985, 'Letters from the Svishtov merchants, the Krestic brothers, to the Gabrovo firm 'Stantcho Arnaudov and Son'', *Godishnik na muzeite ot Severna Bulgaria*, vol. XI, pp. 121-137. [Стефанова, М-Т 1985, „Писма на свищовските търговци братя Крестич до Габровската къща „Станчо Арнаудов и син“, *Годишник на музеите от Северна България (ГМСБ)*, Т. XI, с. 121-137].

Stefanova, M-T 1987, 'Economic activity of the Gabrovo firm 'Stantcho Arnaudov and Son' during 1860–1861', *Godishnik na muzeite ot Severna Bulgaria*, vol. XIII, pp. 95-105. [Стефанова, М-Т 1987, „Стопанска дейност на Габровската търговска къща „Станчо Арнаудов и син“ през 1860–1861 г.“, *Годишник на музеите от Северна България (ГМСБ)*, Т. XIII, с. 95-105].

Stevelinck, E 1970, *La comptabilité á travers les áges*, Introduction par le Prof. Raymond de Roover. Bruxelles.

Szramkiewicz, R, J Bouineau 1992, *Histoire des institutions 1750-1914. Droit et société en France de la fin de l'Ancien Régime à la Première Guerre mondiale*. Deuxième édition, Paris: Edition Litec, Librairie de la Cour de cassation.

Tonev, V 2001, 'Rali h. P. Mavridov', in: *Bulgarian National Revival. Ideas, Personalities, Events. Yearbook of the Bulgarian Committee 'Vasil Levski'*, vol. 3, 1998–2000, pp. 95-108. [Тонев, В 2001, „Рали х. П. Мавридов“, *Българско възраждане. Идеи, личности, събития. Годишник на Общобългарски комитет „Васил Левски“*, Т. 3, 1998–2000, с. 95-108.]

Tsonchev, P 1929, *From the economic past of Gabrovo. Monographic research*, Sofia: Pechatnitsa 'Hudozhnik'. [Цончев, П 1929, *Из стопанското минало на Габрово. Монографични изследвания*. София: Печатница „Художник“].

Correspondence address:

Ivan Roussev – Professor, D.Sc.

Corresponding Member of the Bulgarian Academy of Sciences,

University of Economics – Varna,

Department of Management

77, Knyaz Boris I Blvd. 9002 Varna

Tel.: (+ 359) 886 866175

E-mail: ivroussev@ue-varna.bg

Web of Science Researcher ID AAN-4300-2020

<https://publons.com/researcher/3613237/ivan-roussev/>

<https://orcid.org/0000-0002-7143-7651>